

Сергій НАДВИНИЧНИЙ

НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розкрито сутність та значення економічного розвитку загалом та аграрно-го сектору зокрема, виділено тотожності та відмінності між економічним розвитком та економічним зростанням, показано основні напрямки економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації.

Постановка проблеми. Економічний розвиток є складносистемним і багатофакторним процесом, що охоплює економічне зростання, структурні зрушення в економіці, удосконалення умов та якості життя населення, відображає зміни у господарському механізмі зокрема та економічній системі держави загалом. Це надзвичайно складний процес, який може супроводжуватися як періодами економічного зростання, так і періодами спаду, кількісними та якісними змінами в економіці держави із позитивними та негативними тенденціями, які залежать від цілої низки чинників та стратегії соціально-економічного розвитку України, покликаної вирішувати низку національних проблем і має базуватися на комплексному підході та опиратися на теорію економічного розвитку. Такий розвиток охоплює галузі національної економіки загалом, і аграрної сфери зокрема, адже тут зосереджено майже третину основних виробничих фондів, працює четверта частина населення, зайнятого у національній економіці, виробляється понад 20% валового суспільного продукту й третина національного доходу, формується 70% роздрібного товарообігу, що в експортному потенціалі країни становить близько 25%.

З огляду на це зростаюче значення аграрного сектору й підвищення його економічної ефективності в умовах глобалізації сьогодні набуває значної ваги. Адже формування ринкової інфраструктури, дія закону вартості, виникнення нових аграрних формувань та виробничих відносин сприятиме вирішенню поставлених завдань й усуненню проблем, які виникають у цьому процесі. Все це свідчить про важливість проблематики й необхідність подальших наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові основи забезпечення економічного розвитку національної економіки завжди належали до сфери наукових досліджень і пошуків видатних економістів. Основоположниками можна вважати Л. Вальраса, Дж. М. Кейнса, У. Петті, Д. Рікардо, А. Сміта, Й. Шумпетера. Проблеми економічного розвитку розглядали С. Кузнець, В. Левіс, Р. Солоу, Дж. Хікс. Серед українських вчених-економістів – А. Гальчинський, В. Геєць, С. Дорогунцов, А. Чухно, з російських – А. Абалкін, Є. Гайдар, Д. Іноземцев, М. Кондратьєв, Б. Нурєєв.

Невирішена частина загальної проблеми. Разом із цим, у працях зазначених науковців категорія “економічний розвиток” досліджується переважно на макро-економічному рівні і менше – на регіональному. Крім цього, системи принципів економічного розвитку вимагають адаптації до сучасних умов світової глобалізації

[1].

Мета статті – сформулювати основні напрямки економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації.

Виклад основного матеріалу. З початком аграрної реформи до 90-х рр. ХХ ст. у зазначеному секторі відбулися помітні позитивні структурні зрушення. Проте з'явилися і негативні наслідки від такої трансформації через відсутність механізмів правового, економічного і соціального спрямування. Зокрема, зменшилися обсяги виробництва продукції, знизилася продуктивність праці й ефективність сільськогосподарського виробництва, виникла загроза продовольчій та економічній безпеці держави в усіх сферах, а особливо в аграрній. Сьогодні в Україні відбуваються кардинальні зміни в економіці, формуються нові моделі економічного розвитку під впливом глобалістичних процесів та регіональних особливостей. Зростає значення аграрної сфери й конкурентоспроможності її продукції на зовнішніх і внутрішніх ринках. З огляду на це ряд вітчизняних вчених економістів особливо увагу приділяють економічному розвитку, економічному зростанню, формуванню нових моделей, які були б найбільш оптимальними в умовах перехідної економіки.

У контексті вищезазначеного, на нашу думку, доцільно було б розглянути трактування власне поняття “розвиток” у працях провідних науковців, оскільки його різнопланове тлумачення часто призводить не лише до стилістичних, а й до цілком реальних економічних помилок.

Термін “розвиток” розуміють як лише такі зміни господарського кругообігу, які економіка сама породжує. Звичайне ж зростання економіки, яке виражається у збільшенні населення й багатства, не розглядається як процес розвитку, оскільки він не породжує нові в якісному розумінні явища, а лише дає поштовх процесам їхнього пристосування [2, с. 154].

В інтерпретації філософів зазначається те, що розвитком є лише незворотні, цілеспрямовані й закономірні зміни матерії і свідомості, у результаті яких виникає новий якісний стан об'єкта, його складу й структури.

У Великому економічному словнику поняття “розвиток” трактується як “...процес закономірних змін, перехід з одного стану в інший більш досконалий; перехід від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого” [3, с. 862].

Проте найповніше розкрито суть цього поняття у “Філософському енциклопедичному словнику”: “Розвиток – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, один із загальних видів зв'язку” [4, с. 555].

Зокрема, С. Єрохін у своїх дослідженнях стверджує: “Розвиток – це особливий тип руху, що характеризує прогресивний характер взаємодії речей” [5, с. 35] і є незворотною спрямованою закономірною зміною матерії і свідомості, їх універсальною властивістю, в результаті якого з'являється новий якісний стан об'єкта – його складу та структури” [6].

С. І. Ожегов визначає розвиток як “...процес закономірної зміни, переходу з одного стану в інший, більш досконалий; перехід від якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого” [7].

Й. Шумпетер розвиток розуміє як необоротну зміну економічних параметрів господарського обороту – переміщення умовного центра рівноваги в інше місце за прогнозованою траєкторією розвитку під впливом інновацій, реалізоване через групові взаємодії підприємців; це процес підвищення економічної ефективності використання обмежених ресурсів [2, с. 157].

Деякі з учених намагаються ототожнити поняття “розвиток” та “еволюція”. Так, Т. Спенсер трактує еволюцію як рух від однорідного до різнорідного, як єдність диференціації та інтеграції, досягнення соціальної рівноваги у процесі адаптації системи до внутрішніх і зовнішніх змін. Проте, як зазначає дослідник, еволюція і

розвиток відрізняються тим, що перша відображає, як правило, зовнішній вплив дії поверхневого характеру, а друга – внутрішні зміни і процеси, які ведуть до глибинної функціональної перебудови об'єктів та їхніх складових, а також самої природи окремих частин цілого [1, с. 39].

Узагальнюючи вищезазначене, можна сказати, що розвиток є спрямованим рухом певного об'єкта (при цьому змінюються його якісні характеристики) і є передумовою економічного зростання.

Процес економічного розвитку національної економіки загалом, так і аграрної сфери зокрема має змішаний характер, як у територіальному, так і галузевому аспектах. На територіальному (регіональному) рівні такий процес визначається вихідною структурою відтворювального потенціалу, а на галузевому – часткою в його структурі певного відтворювального типу. Тому сукупність наявних ресурсів і зусиль у регіональних та галузевих секторах сприяє розвитку цілої національної системи.

Засновником теорії економічного розвитку вважають Й. Шумпетера, який розкриває економічну сутність економічного розвитку суспільства. Зокрема, він стверджує, що економічна система не повертається до рівноваги, а просто переходить на якісно інший рівень розвитку з іншими параметрами. Й. Шумпетер дає таку характеристику своїй теорії: "Теорія розмежованих у такий спосіб змін траєкторії здійснення кругообігу, теорія переходу народного господарства від заданого на кожен даний момент часу центру тяжіння до іншого ("динаміка") на відміну від теорії самого кругообігу, від теорії постійної адаптації економіки до мінливих центрів рівноваги ("статика") й також впливів цих змін". Його теорія економічного розвитку передбачає стрибкоподібні переходи на новий рівень від одного стану до іншого. Такий перехід здійснюється за допомогою механізму економічного розвитку [2, с. 154–157].

Теорію економічного розвитку у ХХ ст. продовжували досліджувати А. Шпітгоф і Г. Кассель. Перший з них розширив систему причин, що породжують цикли, дав їм інше трактування. Другий довів, що економічні цикли виникають не випадково, а під впливом зовнішніх чинників (зміни врожайності в сільському господарстві), і є постійним процесом економічного зростання та прогресу [8, с. 84]. Зокрема він стверджував: "Коли ми говоримо про прогрес, ми зобов'язані включити в це поняття й ріст населення. Усякий приріст населення викликає необхідність відповідного збільшення основного капіталу; який має суспільство. Усяке збільшення основного капіталу неминуче розширює арену зростання економічних циклів. Існує, очевидно, відома кореляція між ростом населення й розмахом коливань економічних циклів" [9]. Він першим виокремив причину можливих економічних явищ як результату економічного розвитку – тренд зростання населення і наявний кореляційний зв'язок між таким зростанням і амплітудою циклів.

Продовжуючи пошукування Г. Касселя і Й. Шумпетера, М. Кондратьєв сформулював і обґрунтував поняття "економічний розвиток". В результаті цього виникає необхідність використання динамічного аналізу, який дає змогу розглядати поведінку об'єктів аналізу в часі (в динаміці) [8, с. 87]. Так, наприклад, вчений вперше виокремлює поняття динамічного та статичного аналізу. Він зазначає "... статика являє собою момент динаміки, і формула статичної закономірності буде формулою закономірності динамічної, якщо в останній включити елемент часу або дорівняти його до нуля" [10, с. 134].

Пізніше Р. Харрод, продовжуючи дослідження М. Кондратьєва і Й. Шумпетера, піддав критиці обмеженість статичного аналізу і зазначив, що проблема економічного циклу має динамічний характер. Учений виокремив метод аналізу довгострокового економічного розвитку – економічну динаміку [11, с. 43–49]. Проте нині цей

метод визнаний малоефективним через невірноваженість процесів, яка робить нестійким будь-який стан економіки і знижує точність прогнозів.

В економічній літературі термін "економічний розвиток" трактується по-різному. Одні вчені (Г. Мордаль, Х. Томас) економічний розвиток тісно пов'язують з поліпшенням рівня забезпечення товарами і послугами всіх індивідів, інші – більше уваги приділяють загальним закономірностям економічного розвитку (циклічність, зв'язок із процесом). Такі вчені, як Р. Нурєєв та С. Енке акцентують увагу на комплексності й системності такого розвитку, який об'єднує докорінні зміни економічного, технічного, соціально-політичного і технологічного характеру. Вони надають особливого значення таким чинникам, як капітал, праця та природні ресурси, які формують процес економічного розвитку.

В економічному словнику дається просте визначення економічного розвитку: "Загальний термін, що означає абсолютну та відносну зміну макроекономічних показників, які характеризують стан економіки країни у часі протягом тривалого періоду, наприклад, року" [12, с. 267]. Проте, на нашу думку, таке визначення не відображає змістовної характеристики його як процесу істотних змін, що відбуваються в розвитку економіки в різних аспектах (просторовому і часовому вимірах).

Більш повне поняття економічного розвитку подає Е. А. Орехова, яка зазначає, що це цілеспрямований процес довготривалих, якісних змін, параметрів і структури національного господарства, що накопичуються, який виражається в удосконаленні, ускладненні економічної організації і збільшенні можливостей пристосування національного господарства до навколишнього середовища. Його суть у русі національного господарства, яке якісно змінюється, від менш розвинутих форм економічної організації до більш розвинутих, включаючи диференціацію, ускладнення економічної організації та збільшення можливостей пристосування до навколишнього середовища [13, с. 23].

В. В. Васильєв зазначає: "Економічний розвиток являє собою багатофакторний процес, що відображає як еволюцію господарського механізму, так і зміну на цій основі економічних систем. Стан розвитку відбувається нерівномірно, включає періоди зростання та спаду, кількісні та якісні зміни в економіці, позитивні та негативні тенденції. Мабуть, економічний розвиток потрібно розглядати як середньо- і довгострокові періоди часу" [14, с. 354].

Нерівномірності економічного розвитку як національної, так і світової економіки в сучасних умовах глобалізації пов'язані з якісними змінами у капіталі й зміною поколінь техніки і є особливістю ринкової економіки. Вони мають циклічний характер, що відображається у коливаннях обсягів виробництва та реалізації і є закономірними в таких мовах. Такий розвиток відбувається хвилеподібно, відповідно до теорії М. Кондратьєва "довгих хвиль", і його рівень залежить від багатьох чинників.

На необхідність соціально-економічної стратегії економічного розвитку вказує І. Лукінов: "Стабільний економічний розвиток завжди має під собою ґрунтовну наукову стратегію і тактику дії систем управління й організації, регулювання макро- і мікроекономічних процесів, включаючи політику регулювання ринкової лібералізації і кон'юнктури, бюджету і платіжного балансу, доходів і податків, формування інвестиційних фондів, фінансово-кредитних ресурсів, фондів нагромадження і споживання, споживчих сімейних бюджетів різних соціальних верств населення, загальногрошового обігу і курсу грошової одиниці. Без всебічно обґрунтованої соціально-економічної стратегії новим країнам аж ніяк не обійтися. Для цього потрібні модельні розрахунки різних стратегічних варіантів, їхній порівняльний аналіз і вибір найбільш результативного на кожний етап розвитку" [15].

В сучасних умовах особливого значення набувають інформаційні та комунікаційні технології, що приводять до зростання продуктивності. Зокрема,

Е. Боссерель у праці "Цикли Кондратьєва і міфі чи реальність" зазначив, що періоди зростання і сповільнення активності чергуються, адже економічний і соціальний розвиток не є лінійним. Фази довготривалих криз є періодом змін, що впливають на регулювання економіки. В таких умовах перехід від одного періоду зростання до іншого зумовлений економічною і соціальною напруженістю, а відродження інтересу до циклів пояснюється нездатністю аргументувати виникнення криз [16, с. 63–78]. Проте циклічність розвитку залишається головною закономірністю ринкової економіки.

Щодо темпів економічного розвитку, то його тип і напрям залежать від минулого національного господарства, характеру середовища, економічного потенціалу й типу зв'язків.

При ототоженні понять економічного розвитку й еволюції, слід зазначити, що за окремими аспектами вони збігаються. Економічний розвиток відображає внутрішні зміни і процеси, які ведуть до функціональної перебудови національної економіки, її складових, а еволюція лише характеризує напрям руху певного економічного процесу, має внутрішній вплив і базується на випадковості. Він має відмінність і від модернізації, яка є рухом національного господарства до існуючого зразка його організації та характеризує технічне оновлення застарілого [13]. Економічний розвиток означає порушення кругообігу і старої рівноваги [2, с. 84].

Кількісними індикаторами економічного розвитку є економічні показники, розраховані на душу населення: зростання ВВП, скорочення матеріало- та енергомісткості ВВП, приріст інвестицій та витрат на культуру, зростання тривалості життя тощо. Якісними показниками є поліпшення рівня та якості життя, розвиток освіти, науки, культури; забезпечення соціальних гарантій та охорона здоров'я.

При детальному розгляді поняття "економічний розвиток" неможливо оминати увагою категорію "модернізація", яка є однією з його сучасних інноваційних форм, близькою до нього за значенням і однією з важливих умов його досягнення за рахунок модернізації її інституціональної та галузевої структур. Адже модернізація супроводжується змінами, які відбуваються як в економічній сфері загалом, так і в аграрній зокрема. Для неї характерні такі процеси, як розвиток і розміщення виробництва, підвищення продуктивності праці, нагромадження капіталу тощо. В умовах світової глобалізації сучасна модернізація вимагає технологічного перетворення сучасного рівня, включення національної економіки в глобальні процеси з метою використання передового зарубіжного досвіду, адже на сучасному етапі економічна модернізація охоплює глобалізацію національних економік, розвиток і становлення ринкових відносин.

Саме тому можна говорити про те, що економічна модернізація є передумовою економічного розвитку й передбачає докорінне оновлення організаційно-економічних та матеріальних структур, які формують систему суспільного виробництва. Таке утворення базується на об'єднанні усіх форм власності (державна, комунальна, приватна), що дає змогу поєднати інтереси держави, регіонів, підприємців і населення. Цю модернізацію можна здійснити за рахунок використання передових технологій, ноу-хау, систем менеджменту та маркетингу за умови створення й функціонування відповідної інституційної системи, ринкової, соціальної та аграрної інфраструктури, належного правового поля і державної політики (податкова, фінансово-банкова, митна тощо). Проте вона неможлива без якісного людського капіталу відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, економічної свідомості, господарської ментальності [1, с. 43].

У науковій літературі є кілька концептуальних теорій модернізації. Перша з них – теорія "порочного кола бідності" Х. Лейбенстайна, побудованої на моделі загальної економічної рівноваги до аналізу економіки аграрних країн, що базується на спів-

відношенні між зростанням чисельності населення і трансформацією економічних умов. Відповідно до неї за умови високих темпів приросту населення у таких країнах доходи на основі модернізації сільського господарства переважно нівелюються приростом населення, при цьому демографічне зростання вимагає інтенсифікації використання землі як одного із чинників виробництва.

Відповідно до кейнсіанської теорії модернізації, порочне коло бідності тісно пов'язане з низьким рівнем доходів, споживанням та заощадженням громадян. У свою чергу, низький рівень споживання зумовлює неефективний попит, який сприяє вузькому внутрішньому ринку та низькій ефективності виробництва та прибутковості аграрних підприємств (рис. 1).

Рис. 1. Порочне коло бідності за кейнсіанською інтерпретацією [17, с. 142]

На основі теорії “порочного кола бідності” була сформована концепція переходу до само підтримуючого зростання на основі технологічної модернізації. Такий ефект модернізації за У. Ростоу супроводжується високими темпами зростання, де важливу роль відіграє співвідношення обсягів інвестицій до темпів зростання ВВП.

На нашу думку, при проведенні економічної модернізації необхідно виділити її головні пріоритети. Одним із них є аграрна сфера зі сприятливими природно-кліматичними умовами (клімат, ґрунти), традиції вирощування окремих сільськогосподарських культур, експортним потенціалом, що в ринкових умовах у період глобалізації можуть стати конкурентними перевагами. Тому економічний розвиток включає наявність такої поведінки і здібностей працюючих, які би впроваджували в сучасну економіку новітні технології, що базуються на досконалій освіті, інфраструктурі та інституціях. Іншими словами, економічний розвиток означає не що інше, як систематичне, довготривале та масове поліпшення матеріальних і духовних умов життя на основі зростання продуктивності праці й капіталу [1, с. 47].

З метою виявлення сутності економічного розвитку слід зауважити, що для нього необхідні певні передумови, чинники, джерела та ресурси, визначення яких характеризує господарську динаміку. Адже цей процес має системний і багатогранний характер, на який впливають чинники, які визначають характер та динамічні процеси економічного розвитку.

Дослідження інституціоналістів показують, що розвиток включає, крім економічної підсистеми, ще й систему неекономічних змінних, без яких економічний розвиток не може відбуватися (рис 2).

Рис. 2. Взаємозв'язок розвитку в соціальній системі [18, с. 11]

Економічний розвиток, як процес, має специфічні принципи, серед яких виділяють 7 класичних, сформульованих А. Смітом, Д. Рікардо, Д. Міллом, а саме:

- природне право і політика держави "Laissez-faire" стосовно приватних економічних відносин;
- розподіл праці, який виникає в межах ринку;
- вільна зовнішня торгівля, яка базується на експорті тих країн, які мають порівняльні переваги у виробництві;
- використання паперових грошей та інституцій з їхнього впровадження у відповідних кількостях;
- нагромадження капіталу, вилучення доданої вартості в результаті підвищення продуктивності праці;
- зниження продуктивності (родючості) землеробства як межі земельної ренти і зростання;
- загроза збільшення населення, яких не буде заміщено наявних природних ресурсів зростаючим капіталом і досконалими технологіями [1, с. 53–54].

Проте ці принципи були сформовані у часи розвитку економічних відносин і вимагають певних коректив, зокрема в контексті розвитку. Так, американський економіст Г. Менкью у праці "Принципы экономики" сформував систему нових принципів, що лежать в основі економічного розвитку:

- суспільний вибір в умовах обмеженості ресурсів;
- порівняння затрат і благ альтернативного варіанта дій;
- одержувані граничні блага мають переважати граничні витрати;
- будь-яку економічну програму необхідно розглядати не лише з точки зору її безпосереднього впливу на результати чи поведінку людей, а й опосередковано, що проявляється через стимулювання;
- обмін товарами дозволяє кожній людині спеціалізуватися в певній сфері діяльності, в якій він досяг найкращих результатів, так і країнам спеціалізація та міжнародна торгівля з тими ж затратами праці дають більший приріст національного продукту;
- підприємства та домашні господарства взаємодіють на ринку на основі інформації про ціни та особисту зацікавленість, пристосовуючись до попиту та пропозиції і координуючи свою діяльність;
- державне втручання на економіку доцільне, коли воно спрямоване на забезпечення ефективності й соціальної рівності;
- рівень життя населення визначається здатністю країни виробляти товари і надавати послуги;
- рівень інфляції в економіці залежить від кількості грошей в суспільстві;

- зміни обсягу державних затрат, ставки податків і кількості грошей в обігу створює можливість в короткостроковій перспективі впливати на рівень інфляції та безробіття [1, с. 54–55].

Головними передумовами економічного розвитку аграрної сфери національної економіки є природоресурсний потенціал (клімат, рельєф, ґрунти), внутрішній економічний та соціальний уклад, відкритість національного господарства зовнішнім ринкам, цілісність, структурованість, органічна єдність економічного простору. Аналізуючи природно-сировинну базу, зазначимо, що територія України є найбільшою в Європі (після європейської території Росії), а за родючістю ґрунтів і якісному складу – однією з провідних країн світу. Тому з наявним потенціалом, при економічній модернізації аграрної сфери в умовах глобалізації та динамічних процесах у світовій торгівлі, використання сучасних передових господарських форм здатне збільшити продуктивність сільського господарства України до рівня, який може забезпечити продуктами харчування близько 150 млн. осіб [19, с. 34–35].

Відтак очевидно, що економічний розвиток неможливий без докорінної зміни усієї системи економічних інститутів і соціально-політичних відносин. Тому поняття “економічний розвиток” є ширшим за економічне зростання, й охоплює не лише економічні науки, а й низку соціальних, інституційних та політичних трансформацій, необхідних для стійкого зростання та якісного поліпшення умов життя усього населення.

У “Новому тлумачному словнику української мови” поняття “зростання” трактується як “кількісне збільшення, досягнення вищого рівня розвитку” [20, с. 174].

Економічне зростання є складовою економічного розвитку та однією з найважливіших його характеристик. Воно пов'язане з обсягами виробництва та споживання ВВП. Категорії “розвиток” і “зростання” між собою тісно взаємопов'язані, зокрема, зростання якісно змінює економіку і забезпечує її розвиток, а позитивні зміни у відносинах власності на землю, засоби виробництва тощо, розподілу та перерозподілу доходів позитивно впливають на економічне зростання.

Існує наука моделей економічного зростання, які узагальнив російський економіст Р. Нурєєв у журналі “Вопросы экономики” [17; 21–24].

Найвідомішою з цих моделей є модель економічного зростання Р. Солоу, де науковець виділяє три чинники, що впливають на рівень економічного зростання – капітал, праця, технологічний потенціал, адже темпи економічного зростання прямо пропорційно залежать від технічної оснащеності.

Поняття “економічне зростання” є близьким за змістом і суттю до економічного розвитку, яке різні автори трактують по-своєму. Зокрема, американці С. Л. Брю і К. Р. Макконел дають визначення економічного зростання як “збільшення виробничих потужностей у результаті збільшення кількості використовуваних факторів виробництва чи вдосконалення техніки й технології” [25, с. 400]. Водночас тут не враховано соціальних, фінансових, економічних та просторових аспектів.

Разом із цим, цих два поняття можна розділити за допомогою відповідних показників. Характерні відмінності виділила Н. П. Фігурнова: “Економічне зростання національного господарства виражається у збільшенні ВВП і національного доходу як джерело задоволення потреб суспільства. Економічне зростання відображає кількісний приріст створеної продукції, неможливе в довготерміновій перспективі без економічного розвитку. У результаті останнього створюються передумови економічного зростання на новому якісному рівні” [26, с. 9].

На основі її концепції під економічним зростанням слід розуміти здатність будь-якої економічної системи в умовах стабільності внутрішнього та зовнішнього середовища до кількісного збільшення свого капіталу.

“Економічне зростання означає регулярне, стійке розширення масштабів діяльності даної господарської системи, яка виявляється у збільшенні розмірів застосовуваної суспільної праці і виробленого продукту – товарів і послуг. При розгляді економічного зростання головною стає проблема кількісного та якісного розвитку виробництва та поліпшення його структури” [27, с. 291].

Автори “Великого економічного словника” дають таке визначення зростання: “...збільшення в кількості, розмірах, існування в процесі розвитку” [3].

Поряд із цим, глобалізаційні й технологізовані цивілізаційні процеси вимагають формування нових напрямів економічного розвитку як національної економіки загалом, так і окремих її галузей, враховуючи регіональні особливості. У цьому контексті необхідно розглянути й розділити поняття “економічний розвиток” та “економічне зростання”, оскільки, на нашу думку, вони не є тотожними.

Так, з наукових позицій Й. Шумпетера, основне джерело розвитку – інноваційна діяльність, де важливу роль відіграють такі складові, як ринки, форми організації, методи виробництва, а “зростання” він розглядає як “основний імпульс, який приводить капіталістичний механізм у рух і підтримує його поступ, походить від нових споживчих благ, нових методів виробництва і транспортування товарів, нових ринків і нових форм економічної організації, які створюють капіталістичні підприємства” [28].

Ще одна проблема, до якої прикута увага сучасних вчених-економістів, це інтерпретація поняття “ділові цикли”, що відображають залежність економічного розвитку від інновацій і нових методів виробництва. Адже економічне зростання чергується з періодами кризи та нестабільності, що і є діловими циклами, які класично функціонують з чотирьом фазами, виділеними Й. Шумпетером: пік (процвітання), спад (рецесія), дно (депресія) та піднесення (прискорений розвиток економіки шляхом відновлення основних фондів на новій технологічній основі). У зв’язку з цим, досліджуючи процеси економічного розвитку в умовах глобалізації, науковці виокремлюють кілька визначальних напрямів:

- підвищення ефективності виробництва, що дасть змогу вчасно вирішувати наявні проблеми в умовах змінного навколишнього середовища;
- гармонізація інтересів учасників ринку, запобігання соціальним конфліктам;
- забезпечення економічної рівноваги, що визначає формування умов економічного зростання;
- узгодження економічного зростання із законами розвитку біосфери з метою запобігання екологічних катастроф [29].

Зокрема, М. Шніцер вважає: “Термін економічне зростання означає здатність країни розширювати свої можливості щодо виробництва потрібних людям товарів і послуг... А економічний розвиток – це не тільки збільшення реального обсягу виробництва, а й урізноманітнення різновидів продукції, порівняно з тими, що випускалися раніше” [30, с. 322]. Як видно з цього, основна увага приділяється споживанню продукції.

У монографії “Нестабільність та економічне зростання” В. Геєць первинним виділяє економічне зростання, що є, на його думку, передумовою і джерелом розвитку. Він зазначає, що за умов еволюціонування економічне зростання є аналогом економічного розвитку [31, с. 22].

Отже, економічне зростання, що є складовою економічного розвитку і відображає кількісний приріст створеної продукції, неможливе без економічного розвитку, в результаті якого створюються передумови для нового якісного рівня. За коефіцієнтом транзитності, який становить 3,75, Україна займає перше місце в Європі [32, с. 5]. Ці складові сприяють економічному розвитку аграрної сфери із перспективою.

Разом із цим, в умовах світової глобалізації на внутрішній економічний розвиток помітний вплив має міжнародне економічне середовище, яке, в свою чергу, формується під впливом двох визначальних чинників – міжнародні інтеграційні процеси та діяльність великих ТНК.

Економічний розвиток з боку його кількісних складових є функцією від таких змінних, як капітал, праця, технології (інновації) та інституції [1, с. 247]. Тому для формування конкретних шляхів розвитку держави доцільно проаналізувати всі ці складові.

В сучасних умовах у процесі становлення національного капіталу спостерігаються негативні тенденції (криміналізація фінансових та економічних відносин, тонізація тощо), відплив капіталу за кордон, а наявні основні виробничі фонди морально й фізично застаріли, підприємствам бракує оборотних коштів. Тому сьогодні необхідно продовжити процес приватизації у такому руслі, щоб державне майно набуло ефективного власника і стратегічного інвестора.

Відповідно до теорії ринкової економіки окрім зазначених нами чинників економічного розвитку до них можна віднести підприємницька здібність і науково-технічний прогрес.

Основною передумовою економічного розвитку є певний темп збільшення суспільного капіталу. А взаємодія праці та капіталу відображається у зростанні продуктивності праці, що є показником економічного розвитку. На основі частки доходів визначається вклад чистих кількісних змін в зазначеній кількості праці та капіталу.

Система організаційно-економічних заходів, що забезпечують функцію існування економіки на основі рівноваги інтересів усіх суб'єктів господарської діяльності, є механізмом економічного розвитку. Він включає ринкові й неринкові форми співпраці та суперництва. Проте у часовому вимірі економічний розвиток є безперервним у довгостроковому аспекті зростання ефективності використання обмежених ресурсів у масштабах будь-якої економічної системи, тому передумовою такого процесу є ефективне використання обмежених ресурсів.

Головним чинником економічного розвитку є населення. Чисельність працездатного населення не може суттєво вплинути на економічний розвиток України загалом, так і аграрної сфери зокрема. Аналізуючи динаміку чисельності населення в деяких країнах, таких як Індія, Китай, Бразилія, бачимо, що трудовий потенціал щорічно зростає на мільйони осіб. Інновації, технології, ноу-хау є важливою складовою економіки попиту і відповідно до принципів "созидательного разрушения" Й. Шумпетера, забезпечується перетіканням ресурсів у більш продуктивні сфери, що є головним чинником і рушієм економічного розвитку [1, с. 249]. Проте, на превеликий жаль, сьогодні інноваційний потенціал зосереджений не в аграрній сфері, а в машинобудуванні та ВПК. У сучасних умовах світової глобалізації основні заходи на ринку праці спрямовані на посилення попиту на працю, допомогу безробітним та перекваліфікацію й запобігання структуральному безробіттю.

Ще одним чинником економічного розвитку є природні ресурси, а для аграрної сфери – земля (її природні властивості, родючість ґрунту), клімат, водні ресурси. Рівень доступності природних ресурсів значною мірою впливає на рівень продуктивності та ефективності праці.

Економічний розвиток аграрної сфери має свої особливості й закономірності. Зокрема, основним засобом і предметом виробництва є земля, продуктивність якої можна суттєво збільшити завдяки ефективному використанні капіталу, праці та науки (інновації).

Розглядаючи сучасні тенденції розвитку аграрного сектору, слід зазначити, що сьогодні переважає зростання виробництва продукції тваринництва, через продовольчу проблему попит зміщується в її бік. Разом із цим, в АПК зростає частка галузей, що обслуговують сільськогосподарське виробництво за рахунок її механіза-

ції та науково-технічного забезпечення й поглиблення переробки та диверсифікації споживання сільськогосподарської продукції.

Проте такі тенденції можуть нівелюватися природними і соціально-економічними умовами окремих регіонів. Однак водночас суттєву роль відіграють перебудови економічних відносин в країнах. Прикладом може служити як повернення до форм організації виробництва в умовах капіталізму (спад у країнах Східної Європи та колишнього СРСР), так і розвиток соціалістичних відносин (економічне зростання – Китай, В'єтнам). Тому необхідно враховувати конкретні умови розвитку, які економічні відносини є перспективними, а які необхідно поступово трансформувати.

Хоча зовнішня стійкість структури аграрного сектору має видимі ознаки, проте він знаходиться в постійному русі та розвитку, як у часі, так і в просторі. У часі це проявляється від моменту періоду сівби до збору врожаю сільськогосподарських культур і від народження потомства сільськогосподарських тварин до їхнього вирощування й відгодівлі. У просторі цей процес відбувається при переміщенні сільськогосподарської продукції в межах регіону і за його межі.

Визначивши процеси та явища, властиві розвиткові аграрної сфери – час, простір та рух, а також єдності їхніх трьох сутностей – зовнішнього середовища, об'єкта та межі між ними, можна сформулювати основні шляхи для руху від простого до складного, від однозначного й багатоаспектного.

Розвиток аграрної сфери загалом і сільського господарства зокрема можна відобразити у вигляді умовної висхідної лінії, проте аграрна економіка здійснює не зовсім розвиток, а рух з невпорядкованим чергуванням фаз економічного підйому та спаду. Й. Шумпетер зазначав, що серед економічних процесів є "процеси розвитку і процеси, що йому заважають".

Слід зазначити, що економічний розвиток аграрного сектору має свої специфічні особливості, які значною мірою впливають на економічний розвиток аграрної сфери, а саме:

- головним об'єктом виробничих відносин і основним засобом виробництва та головною умовою функціонування сільського господарства є земля;
- важливу роль відіграють природні ресурси (земля, клімат, водні ресурси), які в тісному зв'язку з економічними процесами дають кінцевий продукт спільної взаємодії;
- сезонний характер сільськогосподарського виробництва;
- наявність великої кількості підприємств різноманітних форм власності.

Висновки. Теоретичні узагальнення щодо сутності економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації стали основою для виокремлення його визначальних напрямів:

- забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. У цьому важливу роль відіграє оптимізація структури сільського господарства й використання екологічно безпечних, економічних і високопродуктивних технологій обробки ґрунту і в тваринництві. Також не останнє місце займає створення сучасної інфраструктури аграрної сфери та наближення первинної переробки і зберігання сільгосппродукції до полів та ферм;
- здійснення аграрною сферою функцій відтворення високого фізичного та духовного рівня генофонду нації. Воно включає створення належних і привабливих умов для проживання в сільській місцевості, престижних робочих місць за усіма видами діяльності;
- забезпечення економічної та продовольчої безпеки держави.

Література

1. Филипенко А. С. Экономическое развитие: цивилизационный подход / А. С. Филипенко. – М. : Изд-во "Экономика", 2002. – 260 с.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
3. Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азрина. – М. : Ин-т новой экономики, 2004. – 881 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
5. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) : наук. моногр. / С. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002. – 528 с.
6. Єрохін С. А. Теория экономического развития: системно-синергетический поход / С. Єрохін // Forexaw. com/files/view/2499
7. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова ; 3-е изд., стереотип. / Российская АН; Российский фонд культуры. – М. : АЗЪ, 1996. – 928 с.
8. Бубенко П. Т. Інституційна динаміка просторової організації, економічного розвитку : моногр. / П. Т. Бубенко. – Харків : ХНАМТ, 2008. – 295 с.
9. Gassel G. Theory of Social Economy / G. Gassel. – L., 1932. – P. 646.
10. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статики и динамики / Н. Д. Кондратьев. – М. : Экономика, 1989.
11. Харрод Р. Теории экономической динамики / Р. Харрод. – М. : Экономика, 1997. – С.43–49.
12. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 490 с.
13. Орехова Е. А. Экономическое развитие национального хозяйства: сущность и особенности в современной России : автореферат диссерт. на соискание степени докт. экон. наук. 08.00.01.
14. Экономика: учеб. / под ред. А. С. Булатова – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 816 с.
15. Лукінов І. І. Економічні трансформації на прикінці 20-го сторіччя [Електронний ресурс] / І. І. Лукінов. – Режим доступу : <http://e2000.kyiv.org>
16. Bosserelle E. Le cycle Kondratiev: Mythe on realite? / E. Bosserelle // Futurable. – 2001. – № 267. – P. 63–78.
17. Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 4. – С. 137–157.
18. Hayami Y. Development Economics From the poverty to wealth of nations / Y. Hayami. – Oxford, 1997. – С. 11.
19. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / С. Б. Крымский. – К., 2001. – С. 34–35.
20. Новий тлумачний словник української мови : [в 4-х т.]. Т. 2 / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконт, 2001. – 911 с.
21. Нуреев Р. Теории развития: неоклассические модели становления рыночной экономики / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 5. – С. 145–159.
22. Нуреев Р. Теории развития: институциональные концепции становления рыночной экономики / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 6. – С. 126–146.
23. Нуреев Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала) / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 9. – С. 136–146.

24. Нуреев Р. Теории развития: новое понимание дуализма / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 10. – С. 134–156.
25. Барр Р. Политическая экономия. В 2-х т. Т.1. тур.с.фр. – М.: Международные отношения, 1995. – 608 с.
26. Фигурнова Н. П. Экономический рост и егоустойчивость / Н. П. Фигурнова // Ресурсный потенциал экономического роста. – М., 2002. – С. 9.
27. Основи економічної теорії: Політекономічний аспект : підруч. / Г. Н. Клімка, В. П. Нестеренко та ін. ; 2-ге вид., пер. і доп. – К. : Вища школа, 1967. – 743 с.
28. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия : [пер. с англ.] / Й. Шумпетер ; предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.
29. Ресурсный потенциал экономического роста. – М. : Путь России; Изд. дом "Экон. лит-ра", 2002. – 568 с.
30. Шніцер М. Порівняння економічних систем / М. Шніцер ; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 519 с.
31. Гець В. М. Нестабільність та економічне зростання / В. М. Гець. – К. : Ін-т екон. прогнозування, 2000. – 344 с.
32. Україна: проблеми сталого розвитку : наук. доп. – К., 1997. – С. 106.